

TEKSTINTUTKIMUKSEN TEORIAA KÄYTÄNNÖLLISESTI

Vesa Heikkinen *Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 728. SKS, Helsinki 1999. 316 s. ISBN 951-746-059-7.

Vesa Heikkisen väitöskirja on fennistiikan kolmas tekstintutkimusta käsittelevä väitöskirja. Ensimmäinen tarkastettiin 1995, seuraava 1996 ja Heikkisen väitöskirja 1999. Tekstintutkimuksen perinne ei kuitenkaan Suomessa ole näin lyhyt. 1960-luvulla Oulun yliopistossa alettiin koota silloisen mittapuun mukaan laajaa tekstiaineistoa tutkimuskäyttöön (Saukkonen 1982). Seuraavalla vuosikymmenellä Turun yliopistossa työskentelevä tutkimusryhmä selvitti tekstilauseiden piirteitä (Hakulinen ym. 1982).

Fennistiikassa tekstintutkimusta ei tarvitse pitää erillisenä saarekkeena. Monet sa-

naston, muoto-opin ja syntaksin tutkimukset ovat tarkastelleet kielenkäyttöä ja analysoineet merkitysten tilanteisuutta (ks. esim. Kiuru 1977, Vilppula 1984), vaikka näissä ei olekaan ohjelmallisesti käsitelty kontekstia, tilannetta, merkityksen ja muodon suhdetta. Fennistisessä kieliopin ja sanaston tutkimuksessa on tehty paljon sellaista, jota nykyinen tilannesidonnaisten merkitysten analyysi voi hyödyntää. Tämän myös Vesa Heikkinen osoittaa väitöskirjassaan hyvin.

Vesa Heikkisen väitöskirjassa kaikki on suurta, melkein maailmoja syleilevää: aineisto, kysymyksenasettelu, teoriataustan

kuvaus, aineiston analyysi. Kirja itsessään on nykyväitöskirjaksi paksu, yli 300-sivuisen. Tutkimuksen tavoitteena on kuvata yhden tekstilajin näkökulmasta merkityksiä niiden laajimmassa kontekstissa, yhteydessä tekstin esittämään ideologiaan. Aineistona on sata sanomalehden pääkirjoitusta kymmenen vuoden ajalta kahdeksasta lehdestä.

Heikkinen käy järjestelmällisesti läpi lähes kaiken länsimaisen tekstintutkimuksen rakentaessaan omaa teoreettista kehikkoa. Tässä teoksessa — niin kuin useimmissa 90-luvun tekstintutkimuksissa — teoriaperusta rakentuu kielen sosiokulttuurisuuden, interaktion ja funktionaalisuuden varaan. Heikkinen tekee selvää käsitteistä *konteksti, merkitys, tulkinta, kriittisyys, kielen sosiaalisuus ja monifunktioisuus*. Erityisen systemaattisesti ja laajasti hän tarkastelee kirjan keskeisintä aihetta, ideologiaa ja sen tutkimusta. Pyrkimystä kattavuuteen kuvaa se, että teoriaperustassa esitellään myös kognitiivisen kielentutkimuksen antia; tätä taustaa edustavat metaforien analyysit. Teoriaperustan kehittäminen ja aiempien tutkimusten kommentointi kattaa kolmanneksen koko teoksesta.

Runsas ja monipuolinen teorioiden tarkastelu tekee kirjasta hieman opettavaisen. Osan ehkä olisi voinut jättää tästä työstä vähemmälle ja laatia varsinaiseksi oppikirjaksi. Sellaista ei suomeksi ole vielä julkaistu, vaikka tarvetta olisi. Kun kuitenkin väitöskirjagenreä on muutettu oppikirjamaiseksi ja hakuteosmaiseksi, olisi muutoksen voinut viedä pitemmälle ja liittää teokseen asiahakemiston ja termiluettelon.

Heikkisen teksti on laajuudestaan huolimatta onnistunut; kirjassa on esimerkiksi havainnollisin näkemäni esitys kielen monifunktioisuudesta, siitä miten kieltä käytetään samanaikaisesti asioiden kerrontaan, tilanteen ja roolien luomiseen. Valaiseva ja käyttökelpoinen on myös konteks-

tien jaottelu ulkoisiin (= esiintymisympäristöstä pääteltäviin) ja sisäisiin (= tekstiin kirjoittuviin) konteksteihin.

Väitöskirja on onnistunut myös siinä, että esitelty tekstintutkimuksen nykysuuntaus — tiedostava, erittelevä, tilannesidonlainen — yhdistyy fennistiikan varhempaan perinteeseen. Kirjassa käydään keskustelua myös suomenkielisen tutkimuksen kanssa, ei vain brittiläisen, hollantilaisen ja australialaisen. Erityisen hyvin ovat esillä oululaisten pro gradu -työt. Lähdeluettelo on hyvä muistutus siitä, miten paljon hyödyllistä järjesteltyä tietoa on yliopistojen gradukokoelmissa, jotka ovat valitettavan vähässä käytössä.

Väitöskirjan kerrokset eivät lopu tähän: fennistiikan tradition ja tekstintutkimuksen pääsuuntausten ohella teoksessa hahmotellaan useiden yhteiskuntatieteellisten alojen nykysuuntauksia. Läsnä ovat erityisesti viestinnän ja politiikan tutkijat. Sillanrakennus on kyllä tarpeen, vaikka yhä selvemmäksi onkin käymässä, että lingvistisen tekstintutkimuksen kannattaa profiloitua tekstintutkimuksena ja että sen anti on kielen järjestelmällisessä ja kunnianhimoisessa analyysissä. Yhteiskunnallisten toimijoiden tarkastelusta on tässä toki hyötyä.

AINEISTO JA MENETELMÄT

Tekstintutkimuksen menetelmät ovat yleensä eklektisiä. Myös Heikkisen väitöskirja on menetelmiltään eklektinen eli menetelmät otetaan sieltä, mistä niitä saadaan. Heikkinen ottaa systeemis-funktionaalista kieliopista lauseiden analyysin (toimijat, prosessit), yhdistää siihen modaalisuuden tutkimusta, metaforateoriaa ja eräänlaista kontekstuaalista sanasemantiikkaa. Tämän kaiken hän upottaa ajatukseen kielen sosiokulttuurisesta käytöstä; sen on ohjelmallisimmin kiteyttänyt brittisosioologi Norman Fairclough (ks. esim. 1992). Menetelmä toi-

mii, sillä kaikissa yhdistelmän osissa on yhteistä käsitys siitä, että kieli rakentaa maailmaa; se ei siis vain kuvaa todellisuutta vaan se myös luo sitä. Näin esimerkiksi pääkirjoitusten yhden suosikkiaihepiirin talouden sanastoa (*vähimmäisturvajärjestelmä, vakautusratkaisu, noususuhdanne*) tarkastellaan muun muassa rakenteen, viittauksen, intertekstuaalisuuden ja metaforisuuden kannalta ja lopuksi suhteutetaan siihen, millaista todellisuutta tällainen kieli konstruoi.

Aineiston otanta on kielentutkimuksessa jatkuva ongelma. Kuinka suuri aineisto on mielekästä ottaa ja miten aineisto tulisi rajata? Pitäisikö käyttää satunnaisotannan menetelmiä vai olisiko parempi tieteen tahtoen poimia erityisiä tekstejä? Nykytutkijoille on jo onneksi selvää, että tekstintutkimus tarkastelee autenttisia tekstejä, ei tutkijan spekuloidemia konteksteja, tekstejä ja tulkintoja. Massiiviset tekstipankit ohjaavat liian helposti ajattelemaan, ettei aineisto ole mitään, ellei siinä ole tuhansia juoksevia sanoja.

Heikkisen aineisto, sata pääkirjoitusta, on muutamia kymmeniä liuskoja tekstejä ja se on koottu siten, että se edustaa tuotettuja tekstejä. Aineisto on pieni edustamaan tyhjentävästi pääkirjoitusten lajia. Toisaalta se on suuri aineisto hallittavaksi tutkimuksessa. Tutkija voi esittää parhaimmillaankin vain muutaman tekstin analyysin kokonaisuudessaan ja sen lisäksi keskittyä joihinkin yksittäisiin piirteisiin. Kuvauksen voi myös liu'uttaa koskemaan tekstien joukkoa ja tekstilajia, ei yksittäisiä tekstejä ja niiden merkityksiä. Tämä tuottaa kyllä yleistyskelpoista tietoa (»aineistolle on tyypillistä», »ilmiö on yleinen»), mutta tällainen tieto jää heikosti dokumentoiduksi.

Heikkinen kuvaa yksittäisiä tekstejä ja esittää, millaisista kielellisistä ja ideologista valinnoista yksittäinen pääkirjoitus koostuu. Pääkirjoitukset ovat asiantuntijatekste-

jä, joissa abstraktit oliot, kuten työttömyydet ja suhdanteet toimivat omia aikojaan; olennaisimmat henkilöt ovat nimekkäitä poliitikkoja, jotka erottuvat tekstejä taustoitavista joukoista, kuten kansasta tai työttömistä.

Ideationaalisen kuvauksen lisäksi Heikkinen hahmottelee pääkirjoitusten lajia, sillä millaiset seikat toistuvat pääkirjoituksissa ja mitkä erottavat niitä muista teksteistä. Pääkirjoitukset voivat olla uutismaisia, keskustelevia tai suostuttelevia.

Ideologia on haasteellinen, jopa mahdoton tutkimuksen kohde: sitä ei voi eristää erikseen poimittavaksi, sillä joka kohta on ideologinen. On eri asia tutkia yksittäisiä kielen piirteitä, esimerkiksi passiivin käyttötapoja, tai yksittäisiä funktioita, esimerkiksi nimeämistä. Ideologian tutkija haukkaa suuren palan ja vieläpä ottaa sen riskin, että yksittäiset analyysit ovat kyseenalaitettavissa tai osoitettavissa puutteellisiksi.

Heikkisen analyyseissä on juuri näin. Oivaltavia ja antoisia ovat analyysit siitä, miten pääkirjoitukset suosivat koheesiokkeinona vastakkainasettelua käyttämällä kytköksinä ilmauksia *mutta* ja *kuitenkin*. Näin tekstinsisäinen koheesio luo presuppositiota ja vahvistaa lukijan mustavalkoista odotushorisonttia. Vastakohtien retoriikkaa edustaa myös se, että ilmaukset *holhous* ja *työtä ihmisen ehdoilla, palvelualltius* ja *kaikkietävyys* asettuvat teksteissä toistensa vastakohtiksi ja saavat myönteisen tai kielteisen tulkinnan kokonaisuudessa. Kuvauksista käy selville myös, miten ilmaukset fraasiutuvat yksittäisissä teksteissä (*suomalainen yhteiskunta, amerikkalainen journalismi, ihmisten perusturvallisuus*).

Lukijan tekee kuitenkin mieli ryhtyä täydentämään kuvauksia etsimällä intertekstuaalisia yhteyksiä eri tekstien välille ja tarkastelemalla ilmausten käyttötapoja lauserakenteissa. Kyse ei ole siitä, ettei Heikkinen olisi tätä kaikkea jo tehnyt, vaan sii-

tä, että tutkimusasetelma antaa lukijalle mahdollisuuden tuoda omia tulkintojaan ja selityksiään jo tehtyjen rinnalle. Heikkinen on tieteen menettelytapojen mukaisesti eksplikoinut myös analyysimenetelmänsä, ei vain ilmausten tulkintoja ja taustoitusta. Näin tutkimus on avointa kritiikille ja keskustelulle. Tekstintutkimuksen ei tieteellisyysnimissä tarvitse pyrkiä siihen, että tulkinnat olisivat tyhjentävät ja lopulliset, sillä näkökulmia on loputtomasti. Heikkinen osoittaa tavoitteeksi sen, että se, mitä tulkinnaksi esitetään, on vakuuttavasti analysoitu. Vaativinta tekstintutkimuksessa onkin ehkä rajata tutkimuskohteensa ja -näkökulmansa maltillisesti.

Heikkisen analyysit ovat enimmäkseen onnistuneita ja monipuolisia, mutta joukossa on myös kevyehköjä välipaloja. Joissain paikoin kielen monipuolisempi analyysi antaisi erilaisen kuvan kuin yhden piirteen varaan rakentuva erittely. Hän esimerkiksi tulkitsee tekstin *Lipponen ilmoitti – – ja Niinistö säästi virkamiehiään – –* (s. 251) vain kuvaukseksi sanelevasta pääministeristä ja tahdottomasta joo-miehestä analysoidessaan tekstistä retorisia vastakkainasetteluja ja perustaessaan analyysinsä predikaatin merkityksen varaan. Kappaleen voisi tulkita toisinkin. Miksei kyse olisi epäitsenäisestä tai juonittelevasta tai virkamiehiään pompottavasta valtiovarainministeristä? Tai virkamiehiinsä luottavasta ministeristä? Verbin semantiikan varaan ei voi rakentaa koko tulkintaa. On katsottava myös aikamuotoja, konjunktioita, adverbejä: *kun* [pääministeri] – – *ilmoitti* – – [valtiovarainministeriö] *lähti jo torjumaan – – Niinistö säästi vielä viime viikolla – – Niinistö vahvisti saman tiedon keskiviikkona.*

Heikkisen tavoite kuvata pääkirjoitusten merkitysten ideologisuutta kokonaisuutena on laaja. Kirjan viimeinen luku, joka on omistettu analyysien tuloksille, osoittaa kuitenkin, että tutkija on saanut menetelmil-

lään otteen ideologiasta. Ideologia tulee tässä työssä määritellyksi vallan palveluksessa olevaksi merkitykseksi, ei siis miksi tahansa merkityksiä taustoittavaksi uskomusjärjestelmäksi.

Mahdollista olisi ollut rajata aineisto pienemmäksi ja keskittyä joihinkin määriteltyihin ideologisiin merkityksiin tai joihinkin ideologisuutta konstruoiviin keinoihin. Tällöin lukija olisi saanut tiiviimmän ja konkreettisemmän annoksen tekstianalyysistä ja tapausten tulkintoja. Nykyinen monipuolinen ja -ulotteinen analyysien joukko avaa paljon näkymiä ja antaa lukijalle tilaisuuden monessa kohdassa esittää täydennyksiä ja vastaväitteitä.

Joitakin selviä rajauksia tutkija on joka tapauksessa tehnyt. Hän ei esimerkiksi tartu aineistonsa kuvaamiin sosiokulttuurisiin muutoksiin, vaikka aineisto tarjoaisi mahdollisuuden katsoa, miten kirjoitettiin ennen lamaa ja miten sen jälkeen. Muutenkaan fokuksessa eivät ole erot vaan pikemminkin yleiset suuntaukset. Eroja kenties löytyisi pienen ja ison lehden väliltä, maakunnan ja pääkaupungin väliltä, sitoutuneen ja sitoutumattoman väliltä, tämän ja viime vuosikymmenen väliltä.

ESITYSTAPA

Heikkinen esittelee aineistonsa analyysin kielen metafunktioiden mukaan tarkasteltuna, kuten hallidaylaisen SF-kieliopin mukaan on tapana tehdä. Ensin selvitetään ideationaalinen metafunktio eli se, mistä teksteissä on kyse, tämän jälkeen tekstien tekstuaalisuus eli se, miten tekstit rakentuvat kielellisistä valinnoista. Kolmanneksi tarkastellaan tekstejä vuorovaikutuksen näkökulmasta. Kaikissa kulkee punaisena lankana pääkirjoitusten ideologisten merkitysten tulkinta ja selittäminen. Tekstissä syntyy hivenen toistoa ja päällekkäisyyttä, sillä samoja esimerkkejä tulkitaan eri me-

tafunktioiden suhteen, ja päätelmät ovat yleensä samat: pääkirjoituksissa luodaan ideologisia kahtiajakoja, maailma esitetään annettuna ja valmiina, vaihtoehdottomana, tekstien maailmassa abstraktit ilmiöt häiritsevät omia aikojaan. Vaikka kuvaukset ovat hyviä ja vakuuttavia, tuntuu paikoin häiritsevältä se, että analyyseissä kulkevat eri tasojen kuvaukset, ideologiset selitykset ja yksittäisten lausekkeiden syntaktiset analyytit rinnakkain.

Jos tekstintutkimuksen analyysejä ei esitetä metafunktioiden mukaan jaoteltuna, käyttökelpoisia tapoja olisivat rakenteiden mukainen tarkastelu (sanat, lausekkeet, lauseet, teemat...) (kuten Karvonen 1995) tai yksittäisten tekstien läpikotainen analyysi, tosin määräkohtiin keskittyen (kuten Kalliokoski 1991). Havainnollisin ja haasteellisimmin tuntuisi olevan yksittäisten kokonaisien tekstien analyysi, jollaisen Heikkinenkin esittää pohjustaakseen analyysejä. Metafunktioitten mukaan etenevään tutkimukseen voisi ehkä lukujen loppuun kirjoittaa teemoittain kokoavia katsauksia: huomioita syntaksista, sanastosta, teemankulusta, argumentaatiosta, retorisisista keinoista, ideologisista tulkinnoista.

Tekstintutkimuksen metodiseen kehitykseen kuuluu myös esitystapojen kehittäminen. Kun aineisto on kymmenien liuskojen mittainen, sitä on vaikea liittää itse tutkimukseen. Lukijan pitäisi kuitenkin tieteen julkisuuden nimissä päästä todentamaan aineiston pohjalta tehdyt väitteet. Ani harva matkustaa vieraaseen kaupunkiin etsimään sanomalehden arkistoista analysoitua tekstiä, vaikka tutkimus huolellisesti viitteen antaisikin. Jolleivät tekijänoikeuskysymykset estäisi, nykyisen tietotekniikan aikana olisi mahdollista liittää tutkimusjulkaisuihin viite verkkosivulle, jossa aineisto kokonaisuudessaan esitetään. Viittaus- ja dokumentointiongelmia ei synny, jos tutkijat käsittelevät tutkimuskäyttöön rakennet-

tuja julkisia aineistoja, kuten nykykielen tekstipankin aineistoja.

Tekstien analyyseiden esittämisessä on iät ja ajat ollut hankaluutena se, ettei tekstejä saa autenttisina näkymään. Toinen pulma on se, että yksittäinen katkelma, sen analyysi ja koteksti eivät painoteknisesti osu yhdelle aukeamalle ja lukija saa etsiä yhteen kuuluvia osasia eri puolilta. Nyt kun tekstintutkimus alkaa vakiintua omaksi alaseen, olisi aika ryhtyä kehitysohjelmaan ja hyödyntää kaikkia typografian ja sivunteen keinoja, jotta analyytit pääsisivät oikeuksiinsa.

TIETOISUUS JA KRIITTISYYS

Tekstintutkimus, erityisesti niin sanottu kriittinen tekstintutkimus, on korostanut tutkimuksen taustaoletusten ja lähtökohtien tunnistamista. Metodiosiossa Heikkinen pohdiskelee muun muassa tutkijaluentaa, sitä, miten tutkijan lukutapa vaikuttaa analyysiin. Tutkijan itsereflektiosta huolimatta argumentaatio rakentuu paikoin luonnollistuneiden odotusten ympärille. Esimerkiksi perusoletuksena on, että lauseessa on ihmistoimija; jos näin ei ole, »toimijan kerrotaan hämärtyneen» (ks. esim. s. 147). Heikkinen puhuu — onneksi vain — paikoin tekstin merkityksestä hyvin arkiajattelun mukaisin ilmauksin: »pääkirjoitukset vihjailevat», »ilmaukset ovat hämärän intertekstuaalisia», »aineistossa ongelmaksi nousee se ja se» — ikään kuin ongelmat nousisivat ilman tutkijaa ja tämän oletuksia. Tällainen kirjoitustapa tekee tekstin kepeän luettavaksi, mutta vie lingvistiikalta terän.

Teoksen otsikossa mainittu kriittisyys ansaitsee vielä maininnan. Se tarkoittaa ennen muuta merkitysten erittelyä ja tietoisuutta siitä, miten merkitykset määräytyvät konteksteissaan. Heikkinen pyrkii erittelemään kielellisiä valintoja ja tekemään niis-

tä näkyviä (s. 71–72); kyse ei ole siitä, että tutkija ottaisi arvostellakseen kielenkäyttöä tai esittäisi sitä muutettavaksi. Tällä tavoin Heikkisen hengessä kriittistä lingvistiikan tulee ollakin. Sitä tosin sopisi kuvailla jollakin muulla adjektiivilla, koska kriittisyydellä on tieteen kielessä muitakin merkityksiä ja yleiskielessä vielä häiritsevän paljon useampia.

Heikkisen työ on erinomainen askel eteenpäin suomalaisessa tekstintutkimuksessa. Sen synteesimäinen tietovaranto ja omat painotukset palvelevat tulevia tutkijoita. Mainiota on myös se, että tieteenalan suomenkielisiä esitystapoja kehitetään esimillä suomenkielisiä termejä. On hyvä tarjota myös eri alojen tutkijoille suomenkielistä tekstintutkimusta helposti lähestyttävissä muodossa. Kielen ja merkitysten yhteiskunnassa kriittistä tietoisuutta tarvitsevat myös kirjoittajat itse, eivät vain heidän tekstiensä tutkijat.

Pinnalta katsoen Heikkisen väitöskirja toteuttaa muodikasta tiederetoriikkaa, jonka mukaan tutkimuksen tulee olla ongelmakeskeistä, monitieteistä ja sovellettavaa. Tällainen tieteen ideologia ja sitä konstruivat tekstit voisivat olla hyvä kriittisen tekstintutkijan seuraava kohde. ■

PIRJO HIIDENMAA

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus,

Sörnäisten rantatie 25,

00500 Helsinki

Sähköposti: *pirjo.hiidenmaa@domlang.fi*

LÄHTEET

- FAIRCLOUGH, NORMAN 1992: Discourse and social change. Polity, London.
- HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED – VILKUNA, MARIA 1982: Suomen tekstilauseiden piirteitä. Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Helsinki.
- KALLIOKOSKI, JYRKI 1991: Yhtiö, laki, kielenkäyttö ja alamaiset. Lehtihaastattelun analyysiä. – Lea Laitinen, Pirkko Nuolijärvi & Mirja Saari (toim.), Leikkauspiste s. 87–106. SKS, Helsinki.
- KARVONEN, PIRJO 1995: Oppikirjateksti toimintana. SKST 632. SKS, Helsinki.
- KIURU, SILVA 1977: Suomen kielen kieltohakuiset verbit. SKST 335. SKS, Helsinki.
- SAUKKONEN, PAULI 1982: Oulun korpus. 1960-luvun suomen yleiskielen tutkimusmateriaali. Suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 1. Oulun yliopisto.
- VILPPULA, MATTI 1984: »Kurkikin jo lähti». – Virittäjä 88 s. 47–60.